

Karagöz ve Mizah

Mevlit Özhan*

Özhan, M., *Türk Folklor Araştırmaları/Turkish Folklore Research journal*.2026-I/ Sayı/No: 372, 215-230. e-ISSN 3023-4670. DOI: 10.61620/tfa114. <https://turkfolklorarastirmalari.com>

Gölge oyununun Anadolu'ya gelişi konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. Ağırlıklı görüş 16. yüzyılda Mısır'dan geldiği şeklinde olanıdır. Gölge oyunu gittiği yerlerde yaşayan toplulukların kültürüne uyum sağlayan, değişebilen yapıya sahiptir. Anadolu'ya geldikten sonra da pek çok yapısal değişikliklerle yeni bir kimliğe bürünmüş ve 17. yüzyıldan itibaren Karagöz olarak isimlendirilmiştir.

Karagöz, birçok özellikleriyle özgün bir kültür ve sanat değerimizdir. Yüzyıllardır yaşayan, kendine özgü tekniği, anlatımı olan, birçok kültür ve sanat ögesini içinde barındıran, değişik kültürel toplulukları temsil eden tipleri perdede bir araya getiren gösteri sanatıdır. Adını oyunun başkişisi Karagöz'den almaktadır. Karagöz, İstanbul'da yaşam bulmuş ve gelişmiştir. İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti aynı zamanda ticaret ve kültür merkezidir. İmparatorluk sınırları içerisindeki bütün milliyetten insanların yaşadıkları bir şehir. Çok milliyetli, çok dilli ve çok kültürlü Osmanlı İmparatorluğunun aynasıdır. İstanbul'un bu yapısı Karagöz'e kaynaklık etmiş, oyunun konuları, tipleri buradan oluşturulmuştur. Aynı zamanda bu yapı, oyunun konuları,

* Halkbilimci, araştırmacı/yazar/Folklorist, researcher/writer. Türkiye. mevlutozhan@gmail.com.
ORCID ID 0000-0003-3256-9317

tiplerin çeşitliliği ve tavırları ile toplumdaki çelişkileri yansıtır. Çelişkilerden doğan çatışmaların komik öğelerle işlenmesi gülmeyi ve mizahı oluşturur.

Türkçe sözlükte mizah, gülmece ile eşdeğer görülmüş; “eğlendirmek, güldürmek ve birine, bir davranışa incitmeden takılmak amacını güden ince alay, gerçeğin güldürücü yanlarını ortaya koyan yazın türü” olarak ifade edilmiştir.² Mizahın gülmece ile aynı anlamı kapsadığını savunanlar olduğu gibi, farklı anlam taşıdığını savunanlar da bulunmaktadır. Aziz Nesin mizahı; “seslendiği insanı hangi oranda olursa olsun sağlıklı olarak güldürebilen her şey” olarak tanımlar. Yergi, taşlama, alay, eğlenme, şaka, tersinleme, grotesk, güldürücü ve anekdot fıkraların gülmece içinde yer aldığını ifade eder.³ Ferit Öngören “Mizahla, gülme birbirine karıştırılıyor. Gülme deyince mizah anlıyoruz, mizah deyince gülme başlıyor. Gülme mizahın alkışı yerinde. Her gülme mizahı ilgilendirmedigi gibi her mizah ürünü de güldürmüyor.”⁴ diyerek aralarındaki farkı belirtir. Mizah yalnızca güldürmeyip aynı zamanda düşündüren anlatım biçimidir, sanattır. Hoşgörünün, özgürlüğün olduğu toplumlarda gelişir. Bireyleri ve toplumları rahatlatır, sağlıklı düşünmeyi ve birlikteliği sağlar. “Lord Shaftesbury, Nükte ve Mizahın Özgürlüğü adlı makalesinde; “Açık yürekli insanlar doğal ve rahat ruh halleri kısıtlandığında ya da denetim altına alındığında, içinde bulundukları sıkıntılı durumdan kurtulmak için başka hareket yolları arayacaktır; ister taşlamayla, öykünmeyle, ister soytarılıkla olsun, bu insanlar az ya da çok kendilerini gösterdikleri için bu durumdan hoşnut olup, üzerlerindeki baskılardan öç almış olacaklardır der. Buradan hareketle gülmenin, toplumsal kural ve baskılara karşı gösterilen bir tepki olduğu ve mizahın da söz konusu yasakları delerek bireyi rahatlatma işlevine sahip olduğu söylenebilir.”⁵

Karagöz, Osmanlı İmparatorluğu’nda mizahı oluşturan en önemli gösteri sanatıdır. Osmanlı’nın otoriter yönetiminde mizahın böylesine gelişmiş olması şaşırtıcı gelmektedir. Ancak, Karagöz’ün doğaçlama oynanması sanatçıya oyun anında mizah yapabilme olanağını tanımıştır. Buradaki önemli nokta sanatçının bu olanağı değerlendirme, güldürü ve mizah yaratabilme yeteneğinin ve becerisinin olmasıdır. Bu

² Türkçe sözlük.

³ Alay, Mizah Kavramı ve Mizahın Tarihsel Süreci, s.23.

⁴ Öngören, Türk Mizah ve Hicvi, s.12.

⁵Türkmen, Fedakâr, Türk Halk Tiyatrosunda Hareket Komiğine Bağlı Mizahi Unsurlar, s.107.

yeteneğe sahip sanatçılar doğaçlamanın verdiği özgürlükten yararlanarak Karagöz'deki mizahı oluşturmuşlardır. "Osmanlı mizahı, kesin bir güdüm altında bulunduğu halde, şaşırtıcı bir özgürlüğü de ifade etmiştir. Günümüzdeki demokratik dünya anlayışında bile göze alınamayacak bir özgürlüktür bu. Karagöz aklına her geleni söyleyebilir, her işi çekinmeden yapabilir".⁶ Karagöz oyunlarındaki toplumsal ve siyasal eleştiriler hakkındaki bilgileri İstanbul'a gelen sefirler ve seyyahların yazdıklarından öğreniyoruz. Bu bilgilere göre 18. ve 19. yüzyıllarda, padişah dışında, devletin önemli kademelerinde olup yolsuzluk, adam kayırma, haksızlık, yanlışlık yapan yöneticiler Karagöz perdesinde hicvediliyordu. Karagöz'deki eleştirileri ve taşlamaları bir yabancı tanık şöyle dile getiriyor: "Saltçı ve tümelci bir yönetim altındaki bir ülkede Karagöz sınırsız özgürlüğün temsilcisidir; bu, sansür tanımaz bir vodvilci, inancasız, yasak tanımayan, söz dinlemez bir gazetedir. Kişiliği kutsal ve eylemine dokunulmaz. Sultandan gayri imparatorlukta kimse yoktur ki, bu taşlamalı davranışlardan kurtulabilsin: baş veziri yargılar, onu suçlu kılıp Yedikule zindanına kapatır, yabancı elçileri tedirgin eder, Karadeniz'in amirallerine veya Kırım'ın generallerine dil uzatır. Halk ise ona alkış tutar, hükümet onu hoşgörüyle karşılar." ⁷

Bu eleştiriler çoğu zaman padişah ve halk tarafından hoşgörüyle karşılanırsa da dozu artırıldığında tepki gösterildiği olmuştur. Yaşandığı rivayet edilen bir olayı örnek olarak verebiliriz. Sultan Mahmut döneminde Karagözcü Sait Efendi, padişahın huzurunda Karagöz oynatırken konuya sübyan okullarını almış. Hacivat öğretmen, Karagöz' de öğrenci olmuş... Hacivat; "Bir üstün" der, Karagöz de bu sözü tekrarlar. Hacivat; "Bir esre" deyince, Karagöz 'üstün' ün karşıt anlamı olan "Bir altın" der. Hacivat; "Esre" diyeceksin deyince Karagöz; "Yanlış okutuyorsun, üstün' den sonra altın gelir, bir altın." diye direnir. Öğretmen Hacivat, öğrenci Karagöz'e bir tokat atar "Esre diyeceksin." der. Karagöz inat eder; "Bir altın" demekte ayak direr. Padişah, Karagöz'ün nüktelerini anlar ve bir altın gönderir. Bu defa Hacivat; "İki üstün" der, Karagöz tekrarlar. Hacivat "İki esre" deyince Karagöz yine; "İki altın" diye tepinir. En sonunda Sultan Mahmut iki altın daha gönderir ama, Sait Efendi'ye; "Halt ediyorsun!" der. Sait Efendi; "Padişahım, okullarımızın hâlini belirtiyorum." karşılığını verir. Padişah 1828 yılında

⁶ Öngören, Türk Mizah ve Hicvi, s.68.

⁷ And, Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu, s. 347

İstanbul Kadılığına bir emir verir ve okulların durumunun gözden geçirilerek eksikliklerin giderilmesini ister.⁸

Toplumsal taşlamalar, yergiler, hicivler bazen hoş karşılanırken bazen de oyuna yasak getirilerek sanatçı cezalandırılmıştır. Karagöz'deki siyasi taşlamaya başka bir örnek olarak, Prof. Jacob' un 18. yüzyılda Halep tarihi üzerine bir kitap yazmış olan Alexander Russell'i kaynak göstererek anlattığı olayı verebiliriz; Prof. Jacop' un aktardığına göre, 1768'de Rusya ile savaşın başında gözden düşen Halep'teki yeniçeriler, bir Karagöz oyununda alaya alınmıştır. Ancak halkın bu alayı alkışlarla karşılayarak verdiği olumlu tepki ters tepmiş ve oyun yönetim tarafından yasaklanmıştır.⁹ Sonraki dönemlerde yasaklamalar artınca sanatçılar toplumsal ve siyasi mizah yapamaz oldular. İdarecileri uyarmaya, toplumu bilgilendirmeye dönük mizah anlayışı bırakılarak bireylere dönük mizah oluşturulmaya başlandı.

Karagöz oyunlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok milliyetli, çok dilli, çok dinli yapısından yararlanılarak birbirinden zıt tiplere yer verilmiştir. Tipler ve tiplerin temsil ettiği toplulukların konuşmaları, davranışları, meslekleri, giysileri gibi genel özellikleri üzerinden mizah üretilir. Bu mizah, kişiyi, toplumu küçük düşürücü, yaralayıcı şekilde değil, genelde bilinen özellikleri üzerinden gülünçlük yaratılarak oluşturulur. Acem; paralı, eğlenceyi seven, tüccarlık, antikacılık yapan, Arnavut; kabadayılık taslayan, bahçıvanlık, ciğercilik, koruculuk, bozacılık, celepçilik gibi meslekleri yapan, Arap; kahve, fıstık satıcılığı veya devecilik, evlerde yardımcılık yapan, Yahudi; inatçı, pazarlıkçı, cimri, çok konuşan, eskicilik, sarraflık, tefecilik yapan, Rum; doktorluk, meyhanecilik, terzilik yapan, konuşmasına Rumca sözler katan, Ermeni; Müzik şiir gibi güzel sanatlardan hoşlanan, kuyumculuk yapan, Frenk; bütün Avrupa dillerini bildiğini söyleyen ama yanlış veya eksik konuşan yönleriyle tanıtılırlar. Yerel tiplerden Çelebi; uçarılığı, kibarlığı, çapkınlığı, Kastamonulu; iri yapılılığı, kaba saba konuşması, omzunda balta taşıması, Kayserili; pastırma satması, sırtında yumurta sepeti taşıması, Karadenizli; çabuk çabuk konuşması, hemen sinirlenmesi, elinde kemeçe taşıması, Muhacir; pehlivanlığı ile övünmesi, Kürt; kaba ve bozuk aksanla konuşması, hamallık

⁸ Sübyan okullarında derslere "Elifba" diye başlanırdı. "A" yerine geçen "Elif" in üstüne bir kısa çizgi konulursa "E", altına konulursa "İ" okunur. Üste konan çizgi "üstün", alta konana da "esre" denirdi.

⁹ And, Metin; *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, s. 295.

yapması, Bolulu; aşçılık yapması, Tuzsuz; kabadayılığı, içkiciliği, bıçak ve silah taşıması, Tiryaki; esrar çekip sızması, Beberuhi; kısa boyuyla, çok konuşmasıyla ve ağlamasıyla tanıtılır. Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan çeşitli grupları simgeleyen bu tiplerin ve ait oldukları toplulukların ekonomik, sosyal durumları, bu durumlarının öne çıkardığı zaafıları, kültürel özellikleri, ahlak anlayışları, eğitimleri, gelenekleri Karagöz perdesinde gülünç öğelerle işlenerek mizah oluşturulur. Yaralayıcı, yıpratıcı olmamaya özen gösterilir. Osmanlı İmparatorluğundaki şehir kadınları güncel yaşamlarında genellikle evden dışarı çıkmayan, kocası ve çocuklarıyla ilgilenen konumda olmasına karşın Karagöz oyunlarında tam tersi bir durum yansıtılmaktadır. Kadınlar, dekolte giysileriyle, erkeklerle eğlenmeleriyle, kaçamaklarıyla oyunlarda yer almaktadır. Toplumdaki ahlaki zafiyetlere abartılı şekilde perdede yer verilerek, gerçekte, perdedeki görüntü arasında terslik yaratılarak mizah oluşturulur.

Karagöz’de güldürücülük, dil, tavır ve hareketlerle oluşturulur. Dilin güldürücülüğü söz oyunları, yanlış anlamalar, dilin bozuk kullanılması, şive taklitleri, ters anlamalar, tekrarlarla sağlanır. Çok değişik milliyetten insanların yaşadığı Osmanlı İmparatorluğunda çeşitli diller konuşulur. İstanbul bu dillerin konuşulduğu bir başkent. İngiliz sefirinin karısı Lady Montagu bir mektubunda İstanbul’u şöyle tarif ediyor; “...Babil kulesini temsil eden bir yer: Pera’da Türkçe, Rumca, İbranice, Ermenice, Arapça, Farsça, Slavca, Ulah, Almanca, Hollanda, Fransızca, İtalyanca, Macarca konuşuluyor ve daha kötüsü bunlardan on tanesi benim evimde konuşuluyor. Seyislerim Arap, uşaklarım Fransız, İngiliz ve Alman, dadım Ermeni, hizmetçilerim Rus, diğer yarım düzine uşağım Rum, kâhyam İtalyan, yeniçerilerim Türk, burada doğmuş insanlar üzerinde olağanüstü etkiler yaratan bu ses karmaşasını devamlı duyarak yaşıyorum.”¹⁰ Bu çok dillilik ve ses karmaşası Karagöz oyunlarında ustaca kullanılmış, mizahın kaynağı olmuştur.

Karagöz - Ulan, suratımı beğenmiyor musun?

Yahudi - Niçün beğenmem? Maşalgam, maşalgam¹¹

Karagöz - Gırla turp salatası !

¹⁰Mizrahi, Daryo; “Osmanlı’da Karagöz Oyunları”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 181 (Ocak 2009), s. 48.

¹¹Maşallah ile şalgam sözlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan uydurma bir söz.

Yahudi - Osurmak¹² ayip olmasın: necissin?¹³

Karagöz - Necis senin baban. ¹⁴

Burada Yahudi'nin Türkçeyi bozuk aksanla kullanması hem de söz oyunu yapması, aynı şehirde hatta aynı mahallede yaşayan iki kişinin anlaşamamalarıyla Osmanlıdaki çok dillilikten kaynaklı anlaşmazlıklar dolaylı olarak hicvedilmektedir.

Yabancı dil bilmeyen Karagöz Türkçe konuşamayan Frenkle konuşurken onu anlıyormuş gibi kendince Türkçe'ye çevirir, sonra cevap verir.

Frenk - Bone sera sinyora¹⁵

Karagöz - "Bana bir bira sinyora", diyor. Sana göre Bardak yok , Sinyor.

Frenk - Parolato in italyano¹⁶

Karagöz -"Paraladı ayı balık, dalyanı" diyor. (Taktile) Ne zaman pareledi ayı balık dalyanı?¹⁷

Bu örnekte, birbirinin dilini bilmeyen iki kişinin düştüğü komik durum hicvedilmektedir. Her ikisi de konuştuğu dili doğru kullanamadığı halde söz oyunları da yaparak biri birine üstünlük kurmaya çalışmaktadır. Bu durum Arap, Rum, Ermeni, Arnavut tiplerle Karagöz'ün konuşmalarında da kendini gösterir. Karagöz, dillerini anlayamadığı bu kişilerle alay eder, kendince üstünlük sağlamaya çalışır. Alay, karşıdakinin ana dili üzerinden oluşturulmayıp, konuşma aksanı üzerinden oluşturulmaktadır.

Karagöz, diğer tiplerle de anlaşmakta zorlanır. Karadenizlinin yöre şivesiyle çabuk çabuk konuşması Karagöz'ü şaşırtır, anlayamaz. Kastamonulu, Kayserili ve diğer yerel tiplerin konuşmalarını da anlamakta zorlanır, ters cevaplar vererek gülmeyi oluşturur. Bursalı Leyla oyununda Karagöz ve Kayserili' nin konuşması;

Kayserili – Nasılsın bahalım Pazar iti?

¹² "Sormak" demek istiyor. (Sözcük oyunu.)

¹³ "necisin" demek istiyor. (Sözcük oyunu)

¹⁴ Kudret, Karagöz III, s.912.

¹⁵ İtalyanca "merhabalar efendim.

¹⁶ İtalyanca bilir misiniz?(doğrusu; Parlo l'italiano)

¹⁷Kudret, Karagöz I, s.380.

Karagöz - Babandır Pazar iti! Söyle bakalım, bekar biti!

Kayserili - Canım, ne diye hidetleniyorsun? Sana ırkâm ettim ırkâm! Anlıyon mu?

Karagöz - Adam, herif ırkâm ediyormuş, vay vay dayı! – Hemşerim onun doğrusu “ıkrâm” , ırkâm değil.

Kayserili – Hele şu gıl guyrh herife bah! Hele bana lûvat öğretmeye gagdı. Ulan Avşar oğlu Avşarsın, heç nektep gormedin mi?¹⁸

Konuşmada aynı milliyetten olan Kayserili ve Karagöz birbirlerini anlamakta zorlanırlar. Her ikisi de birbirine düzgün konuşmadığını, eğitimsiz, bilgisiz olduğunu söyleyerek üstünlük kurmaya çalışırlar. Bu örneklerde görüldüğü gibi Karagöz halktan olan kişilerle de anlaşamaz. Bu anlaşmazlık çatışmayı doğurur, çatışma mizahı oluşturur. Birbiriyle diyalog kuramayan çok dilli, çok kültürlü, çok dinli topluluklardan oluşan Osmanlı İmparatorluğunda insanlar hiçbir ortak ülkü, ortak amaç taşımadan birlikte eğlenip birlikte gülüyorlar ve bir arada yaşamayı becerebiliyorlar.

Hacivat, Çelebi’yi tanıtırken, asilzade, varlıklı olduğunu, ilim irfan bildiğini, musikiden, şiirden anladığını, abartılı bir dille anlatır. Bazen kadınları ve diğer tipleri tanıtırken de aynı dili kullanır. Karagöz, hem Hacivat’ın konuşmasıyla, hem de sözünü ettiği kişiyle alay eder.

Hacivat - Karagöz, öyle züppe müppe diye ulu orta yürüme. O zât-ı âlî-kadr¹⁹ ashâbi haysiyyetten²⁰ bir zâttır.

Karagöz - Astarıcı Ahmet’e senedi mi var?

Hacivat - Değil, a canım! Kendisi zengin, ehl-i dil²¹ bir mahbûb²².

Karagöz - Elekçi Deli Mahmut mu?

¹⁸ Kudret, Karagöz, I, s. 226.

¹⁹ Yüksek değerli zat.

²⁰ Haysiyet sahipleri.

²¹ Gönül ehli, gönül sahibi, gönül âleminin coşku ve zevkleri içinde yaşayan.

²² Sevilen, sevgili.

Hacivat - Ona meşhur Zater²³ Bey derler.

Karagöz -Zaten bey olduğu halinden belli.²⁴

Karagöz oyunlarında çeşitli ahlaksızlıklar, aile dışı yaşam, konu edilerek toplum bu tür yozlaşmalara karşı bilgilendirilir, eğitilir. Bahçe oyununda Karagöz'ün, Hacivat'ın bahçesinde düzenlenen çengili eğlenceye girme çabası, Karagöz'ün Bekçiliği'nde, bekçisi olduğu evin zennesinin Karagöz'ü atlatarak mahalleden erkekleri eve alması, Kanlı Nigar'da, Nigar'ın eve erkeleri alması ve çıplak olarak sokağa atması mizah diliyle anlatılır. Toplumun örf ve adetlerine aykırı davranan kadın ve erkeklerin durumu hicvedilerek alaylı bir dille eleştirilir. Gerçek yaşamda kadın ve erkeklerin kaçamakları toplum tarafından kötü görölmekte ama, perdede rahatlıkla sergilenerek toplumdaki çelişki gösterilmektedir. Mandıra Sâfası'nda, kendisine kızan karısı evi terk edince Karagöz'ün yeniden evlenmesi, evlendiği kadının eski dostlarının gelip götürmek istemeleri, en sonunda belalıyla gitmesi, Ortaklar' da sokakta kızına koca arayan yaşlı kadının kızıyla Karagöz'ün evlenmesi, Büyük Evlenme' de Karagöz'ün evlendiği kadının, bir gün sonra doğum yapması konusu işlenir. Üç oyunda da Karagöz'ün evlendiği kadınların ahlâki olmayan, törelere aykırı davranışları eleştirilir, Karagöz'ün içine düştüğu zor durumdan kurtulma çabaları alaylı bir dille anlatılır. Çeşme oyununda, Hacivat, Karagöz'e karısının kötü yolda olduğunu söyler. Karısının, kendisini aldattığına inanmayan Karagöz'ün olayın doğrusunu öğrenmek için Tiryaki, Arap, Beberuhi, Sarhoş gibi kendinde olmayan, düzgün konuşamayan mahallelilere sorması, Kızının da bir erkekle buluştuğunu Hacivat'a göstererek intikam alması söz ve hareket komiklikleriyle işlenir. Bütün bu örneklerde toplumun değer yargılarına ters düşen konular alaylı bir dille eleştirilerek töresel mizah oluşturulur. Hekimlik oyununda, Hekimliği hiç bilmeyen Karagöz'ün zorla hekimlik yaparken düştüğu komik durumlar, hasta olarak gelenlerin bilgisizlikleri ve cahillikleri, dolayısıyla toplumun genel durumu alaylı bir dille eleştirilir.

Avrupalı sefirler de bazı Karagöz oyunlarında yer almışlardır. "Karagöz Dürüstlüğünün Kurbanı" adlı oyunu izleyen Gerard de Nerval, oyunda, Karagöz'ün, arkadaşının emanet ettiği çapkın karısının, kendisini sıkıştırmasından kurtulmak için

²³ Kekik, zahter.

²⁴ Kudret, Karagöz III,s. 962.

sonunda Frenk sefirinin himayesine girdiğini anlatır. 18. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen oyunda²⁵ “Avrupalı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu’na sağlayacağı himayenin alaycı bir şekilde bir başka biçimde gösterilmesi söz konusudur.”²⁶

Karagöz oyununun eksen tipleri Karagöz ve Hacivat’tır. Oyun bu iki tip üzerine kurgulanır. Karagöz olduğu gibi görünen, Cahil, kaba, tepkilerini çabuk açığa vuran, çabuk sinirlenen, kavga eden, özü sözü bir halk adamıdır. Hacivat, eğitilmiş, kurnaz, arabulucu, içten pazarlıklı, düzenin adamıdır. İkisi arasında sürekli bir çatışma vardır. Bu çatışma dolaylı olarak varlıklı, eğitilmiş üst tabakayla yoksul, eğitimsiz alt tabaka arasındaki çatışmayı simgelemektedir. Çatışma ve mizah, daha çok kullanılan dil üzerinde yoğunlaştırılır. “Hacivat güzel konuşmak, iyi diyalog kurmak ister ama Karagöz diyalogun akışkanlığını bozar, engeller. Bu engeller dilin yapı taşları olan ses, ritim, kafiye, anlam, kurgu gibi dil alanlarının keşfedilmesine ve zenginliğinin tanıtılmasına katkı sunar”²⁷ Hacivat zaman zaman Farsça ve Arapça sözcüklerin yer aldığı ağızlı bir dil kullanır. Karagöz ise halkın diliyle konuşur ama çoğu zaman kelimeleri yerinde kullanamaz veya yanlış söyler. Hacivat ve Karagöz çok iyi arkadaş olsalar da birbirlerini anlamakta zorluk çekerler. Dildeki bu anlaşmazlık halk ile üst tabakanın ortak bir dilde buluşamadıklarının mizah yoluyla anlatımıdır.

Karagöz, Hacivat’ın konuşmasını anlamadığı zaman onu kabalıkla suçlar, diliyle alay ederek üstünlük kurmaya çalışır.

Karagöz - Efendim, senin elfâz-i galîzanı²⁸ kimse dinlemez. Mademki geliyorsun hımârâne²⁹ gelip de dakk-i bâb³⁰, fındık kebâb edip tasdîa³¹ cür’etle birbirimizle müsâvât³² etsek olmaz mı?”.³³

²⁵ Nerval, Karagöz, s.212-222.

²⁶ Georgeon, Osmanlı İmparatorluğu’nda Gülmek mi?, s. 86.

²⁷ Mizrahi, Ciddi Hayatın Komik Gölgeleleri: Osmanlı’da Karagöz Oyunları, s. 51.

²⁸ Kaba sözler.

²⁹ Eşekçe (“kibârâne”= kibarca demek istiyor).

³⁰ Kapı çalma.

³¹ Baş ağrıtırma, rahatsız etme (Bu sözü, konuşan kişiler, nezaket sözü olarak kendileri için kullanırlar. Burada yerinde kullanılmamış.)

³² Eşitlik (“müsâfaha”= “el sıkışma” demek istiyor)

³³ Kudret, Karagöz II, s. 634.

Alay etme, dalga geçme Karagöz oyunlarında sık başvurulan mizah türüdür. Karagöz hazırcevap bir tip olarak karşımıza çıkar. Bu özelliğini oyun boyunca sıkça kullanır.

Hacivat - Bak, Karagöz, şimdiye kadar bir baltaya sap olmadın.

Karagöz - Beni sana meşe diye kim söyledi? ³⁴

Hacivat - Karagöz yüzümü yerlere düşürdün.

Karagöz - Kaldır kimse basmasın. ³⁵

Karagöz, Kırınlar oyununda perdedeki küçük, kırık dökük evi için “devlethanem” diyerek dolaylı yoldan kendi yoksulluğu ile dalga geçer. Yalova Safâsı’ nın giriş bölümünde kavga ettiği Hacivat’a kızarak arkasından “Hiç demezsin ki: Karagöz Beyefendi gazete mi müştakla³⁶ buyuruyor, orman³⁷ mı nazar-ı tetkikten geçiriyor³⁸, sütlü kahvesini mi içiyor, yoksa kahvaltı mı tenâvül³⁹ buyuruyor?. Demez ya! Bıktım usandım bu heriften dostlar”⁴⁰ diyerek ironi yapar. Temsil ettiği toplumun yoksulluğunu, özlemlerini, duygularını mizah diliyle perdede yansıtır.

Karagöz aynı zamanda zeki birisidir. Kendisinden beklenmeyen, insanları şaşırtan akıl ürünü söz ve davranışlarda bulunur, idari uygulamalarla alay eder. Fransız şair, yazar ve gezgin Gerard de Nerval’in “Muhteşem İstanbul” adlı eserinde, anlattığı olay Karagöz’ün bu özelliğini ortaya koyar. “Emniyet makamlarının “Akşam karanlığından sonra kimse fenersiz sokağa çıkamaz” şeklinde emir çıkardıkları devirde, Karagöz perdede, elinde sallayıp durduğu bir fenerle görünür, hiç çekinmeden resmi makamlarla alay eder ve “talimatnamede, fenerin içinde bir de mum bulunacağı yazılı değil” der. Bunun üzerine bekçiler onu yakalar, fenerin içinde bir mum bulundurması

³⁴ Kudret “ III, s. 1092.

³⁵ Kudret “ III, s. 1151.

³⁶ Mütâlaa (okuma) demek istiyor.

³⁷ Roman demek istiyor.

³⁸ İnceliyor.

³⁹ Yeme.

⁴⁰ Kudret , Karagöz III, s. 1116

gerektiğini bildirirler. O da öyle yapacağını söyleyerek bir mum alır, fenere koyar fakat yakmaz”.⁴¹ Karagöz bir uygulamadaki eksikliği yakalayarak ince bir mizahla eleştirir.

Karagöz bir komedidir. Komedide komik unsur, oyunun çatısı, olaylar ve oyunun ayrıntıları yaratır. Oyunun çatısı bir güldürü üzerine kurulur, olaylar bu çatıya uygun oluşturulur. Olayların, hareketlerin ve sözlerin ayrıntıları güldürü unsurunu ve mizahı oluşturacak şekilde işlenir. Karagöz’deki güldürücülüğü dilin güldürücülüğü ve dilin dışındaki güldürücülük olarak iki bölümde ele alabiliriz. Dilin güldürücülüğü şive taklitleri, dilin bozuk kullanılması, söz oyunları, benzetmeler, ters anlamalar, tekrarlar, müstehcen sözler ve laf yarıştırmalarıyla sağlanır. Şive taklitleri ve dilin bozuk kullanılmasıyla ilgili örnekleri yukarıda vermiştik. Söz oyunları bilinçli, bazen de anlayamamaktan veya yanlış anlamaktan kaynaklı tersinlemeler, benzetmeler, tekrarlar şeklinde yapılmaktadır.

Tersinlemeler, Karagöz oyunlarında en sık gördüğümüz söz oyunları olup, söylenen kelimeye zıt, değişik anlamlı, uyaklı başka bir kelimenin söylenmesi şeklinde olur. Örneğin;“İrat- iri at”, “haçan- kaçan”, “heceleyelim – geceleyelim”, “babalık- kuru kalabalık”, “ safâda daim ol – Vefa’da dayım ol”, “dak-i bab – fındık kebâb”, “cemalifer - camcı lüfer” vb. Bazı benzetmeler karşısındakini kızdırmak, gülmeyi sağlamak için oluşturulan söz oyunlarıdır. Karagöz sinirlendiğinde Hacivat için “Etrafı tekerlek, ortası sivri, kenarı değirmi, mangal kapağı kıyafetli, lahana kafalı, pancar suratlı, pırasa bıyıklı, sivri sakallı, musibet, doksan dokuz kere ıskaraya konmuş kalkmış, yetmiş altı tane masa dolaşmış meyhaneci (.... ..) kılıklı herif”, “dolandırıcı herif....”, Karısı için “maymun”, “düzgün kuklası karı”, “teneşir horozu”, “mundar,” “musibet”, “kokmuş”, “şebele maymunu” gibi benzetmelerde bulunurken, karısı da ona “şebele maymunu”, “sümüklü” “kırk ev kedisi”, “leş yiyici çaylak”, “çöplük kargası”, “budala” gibi yakıştırmalar yapar.

Anlayamamaktan kaynaklanan söz oyunları, Karagöz ve diğer tiplerin, bilmedikleri konuda kullanılan sözleri, terimleri anlamadığı halde ilgisi olmayan cevaplarla geçiştirdiği söz oyunlarıdır. Örneğin, Bursalı Leyla’ da Hacivat’la Karagöz

⁴¹ Nerval, Karagöz, Karagöz Kitabı, s. 220.

matematikle ilgili konuşurlar; Karagöz konuşmaları anlamaz ama uyaklı ve konuyla hiç ilgisi olmayan cümlelerle cevap vererek olayı geçiştirmeye çalışır.

Hacivat - Kesr-i âdî ⁴² bilir misin?

Karagöz -Keserci Badi'yi bilirim.

Hacivat - Kesr-i âşârî!⁴³

Karagöz - Pek sevmem Hacivat kaşarı; Peynir değil mi?⁴⁴

Yanlış anlamalara, Ağalık oyununda, evden çıkarken düşüp çamaşır ipinde asılı kalan Karagöz' le, karısı arasındaki konuşmayı örnek olarak verebiliriz.

Karagöz - ... Abla!

Karagöz'ün Karısı- (içerden) Ne var, herif?

Karagöz - Kuzum, ablacığım, acele ile çıkarken çamaşır ipi ayağıma dolaştı, asıldım.

Karagöz'ün Karısı- (içerden) Çamaşırcının kızıyla mı basıldın?

Karagöz - Al lâkırdı anlayanın birini daha!

Karagöz'ün Karısı - Memnun oldum, pek âlâ olmuş! Belândır, çek!⁴⁵

Dilin dışındaki güldürücülük, hareketlerle sağlanır. Bu hareketlerden bazıları tiplere özgü kalıplaşmış hareketler olup oyun içerisinde kendiliğinden otomatik olarak tekrarlanır. Karagöz'ün konuşması sırasında sol kolunun sürekli hareket etmesi, başının hareketi sırasında ışıqlağının geriye düşüp kel kafasının görünmesi, tiplerin perdeye aniden girip aniden çıkmaları, Beberuhi'nin ters taklalar atması, Laz'ın horon teperek perdeye gelişi, Tiryaki'nin konuşurken uyuya kalması, Tuzsuz' un nara atması bu tür komikliklere örnek verilebilir. Gülmeyi oluşturan diğer hareketler ise konuşmalardaki anlama güçlükleri, ters anlamalar veya oyunun akışına uygun olarak oluşan kaçma, kovalama, çarpma, düşme, atlama, kavga gibi hareketlerdir. Karagöz'ün

⁴²Bayağı kesir.

⁴³ Ondalık kesir.

⁴⁴ Kudret, Karagöz I, s.220.

⁴⁵Kudret, Karagöz I, s. 75.

karşısındakiyle diyalog yoluyla anlaşılamaması üzerine sinirlenerek kavgaya tutuşması, oyun süresince tekrarlanan hareketlerdendir. Bazı oyunlarda amaca ulaşabilmek için yapılan ilginç ve komik hareketler görürüz. Hamam oyununda bir türlü hamama giremeyen Karagöz sonunda hamamın kubbesine çıkar, içeri bakarken cam kırılır hamamın içine düşer, hamamda yangın çıkar ve içerdekiler çırıl çıplak dışarı kaçarlar. Tahmis' te, Karagöz'ün dibekte kahve döverken tokmağı bir dibeğe, bir karşısındaki Arap'a vurması, Bahçe oyununda, bahçeye girebilmek için kadın kıyafeti giymesi, zurnacı olması, Yalova Safası' nda eğlenmek için Yalova' ya gidecek kişileri, Zenne'nin, küpün içine saklaması gibi daha pek çok hareket örnekleri verilebilir. Hareketler, komik ögeyi oluştururken aynı zamanda toplumda görülen olumsuz tavırları, davranışları sergiler, alaya alır, dalga geçer.

Komedyalarda cinsellik taşıyan, açık saçık söz ve davranışlar görülmektedir. Bunlar üreme törenlerinden gelen kalıntılar olduğu gibi, gülmeyi yaratan öğeler olarak ta kullanılmaktadır. Örneğin, fallus, halk tiyatrosu türlerinin çoğunda, mimoslarda, Orta Çağ güldürülerinde, Comedia dell'arte'de, hatta Aristophanes'in komedyalarında bereket ve bolluk törenlerinin kalıntısı olarak yer almıştır. Bir halk tiyatrosu olan Karagöz'de de, cinsellik taşıyan öğeler, açık-saçıklıklar mizah oluşturmada kullanılmıştır. Bakkalık oyununda;

Şetaret- Ne vardı sende?

Karagöz- Bende her şey var.

Şetaret- Ooo! Hanım istedi.

Karagöz- Hanımın istediği de var yahu!

Şetaret- Ama ne istedi?

Karagöz- Ne bileyim ben!

Şetaret- Ba...ba... balık mı istedi ama?

Karagöz- Hanımın istediği balık bende var. Merak etmesin!"⁴⁶

⁴⁶Kudret; Karagöz I, s. 186.

Bu konuşmada “balık” mecaz anlamda kullanılarak seyircide cinsellik düşüncesi oluşturulmaktadır.

Buraya kadar verdiğimiz örnekler bize Karagöz’ün mizah yönüyle ne kadar zengin olduğunu göstermektedir. Karagöz mizahımızı zenginleştirdiği gibi, mizah ta Karagöz’ün toplum tarafından sevilmesini, beğenilmesini sağlamıştır. Karagöz 19. yüzyılın sonlarından itibaren siyasal ve toplumsal mizahtan uzaklaşmaya başlayınca Karagöz perdesinde yapılamayan sözlü mizah, dergi ve gazetelerde yazılı olarak ürdürölmeye başlanır. Hayal, Hayal-i Cedîd, Musavver Hayal, Fikr-i Hayal, Karagöz, Hacivat, Beberuhi adıyla çıkartılan dergi ve gazetelerde yazılar daha çok Karagöz-Hacivat söyleşmeleri biçiminde yazılıyor, Karagöz ve Hacivat’ ın karikatürleri yapılıyor, söylenmek istenenler onların mizah diliyle okuyucuya aktarılıyordu. Osmanlı İmparatorluğunun son dönemleri ile Kurtuluş Savaşı sırasındaki sürekli savaş ortamı diğer sanatları olduğu gibi Karagöz’ü de olumsuz yönde etkilemiştir. Kurtuluş savaşı kazanılıp Cumhuriyet kurulduktan sonra, özellikle 1932 yılında Halkevlerinin açılmasıyla Karagöz sanatçıları oyunlarını sergilemeleri için destek görmüşlerdir. Sonraki yıllarda tiyatro, sinema opera ve bale sanatlarının, radyo, televizyon yayınlarının yaygınlaşması, dijital iletişim ağının gelişmesi, her şeyden önemlisi de Karagöz’ün değişen koşullara göre kendini yenileyemeyişi, siyasal ve sosyal eleştirilerden uzaklaşması güldürü ve mizah gücünü zayıflatmıştır. Karagöz sanatçılarının günceli yakalayamamaları ve mizah üretememeleri sonucu Karagöz, günümüzde sadece çocukların izlediği bir gösteri sanatına dönüşmüştür.

Kaynaklar

- Alay, O. ; (2009). Mizah kavramı ve mizahın tarihsel süreci. *Türk Dili*, Nisan, s.22-30.
- And, M. (1977). *Dünya’da ve bizde gölge oyunu*. Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür.
- And, M. ; (1985). *Geleneksel Türk tiyatrosu*. İstanbul, İnkılap Kitabevi, 574 s.
- Georgeon, F. (2007.) *Osmanlı imparatorluğu’nda gülmek mi? Doğu’da mizah*.
- Haz. I. Enoglio- F. Georgeon, çev. A. Berktaş, 2. Baskı, İstanbul, YKM. s. 79-101.
- C. Göker (1993). *Gülme ve güldüren sanat türleri*. Ankara, Kültür Bakanlığı. 60s.
- Kudret, C. (2004.) *Karagöz* I. Cilt, İstanbul, YKM. 1. Baskı,
- II. Cilt, İstanbul 2004, YKM. 1. Baskı, III. Cilt, İstanbul 2004, YKM, 1. Baskı,
- Mizrahi, D. (2013). *Ciddi hayatın komik gölgeleri: Osmanlı’da Karagöz oyunları*. Hayal perdesinde ulus, değişim ve geleneğin icadı, Editör; P. Efe, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt, s.48-63.
- Nerval, G.; (2005). *Karagöz kitabı*. Haz.; S. Sönmez, II. Baskı, İstanbul, Kitabevi , s.212- 220
- Öngören, F. (1983). *Türk mizah ve hicvi*. Ankara, İş Bankası Kültür, 162s.
- Sokullu, S. (1979). *Türk tiyatrosunda komedyanın evrim*. Ankara, Kültür Bakanlığı. 289s.
- Özhan, M. (2020). *Sürç-i lisan ettikse affola. Karagöz üzerine yazılar*. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt, 232 s.
- Özhan, M. (2010). *Kukla ve gölge tiyatrosu*. Ankara, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. 104 s.
- Türkmen, F. - P. Fedakâr (2009).Türk halk tiyatrosunda hareket komiğine bağlı mizahi unsurlar. *Millî Folklor*, Yıl 21, Sayı 82, s. 98-109.